

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هفتم-شماره اول-بهار 1393-شماره پیاپی 23

محمد تقی خان سه‌ای شیرازی و معرفی نسخ و ویژگی‌های سبک و دیوان او

(ص 1-15)

حسین مسجدی¹، مهدیه اسدی (نویسنده مسئول)²

تاریخ دریافت مقاله: 92/11/20

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: 92/12/25

چکیده:

دیوان سه‌ای اثر محمد تقی خان شیرازی متخلص به سه‌ای (وفات تقریبی 1270 ه.ق)، از آثار مربوط به قرن سیزدهم هجری است. این دیوان که عموماً ویژگی‌های سبک بازگشت ادبی را دارد، شامل قصاید، غزلیات، رباعیات، مثنوی، مقطعات و مخمس است. محمد تقی خان که از شعرای نیمه اول و بخشی از نیمه دوم بازگشت بود؛ از مباحثان شاهزاده حسنعلی میرزای شجاع السلطنه بوده و در دیوان خود اشعاری در مدح یا بنا به سفارش برخی از متعینان و شاهزادگان قاجاری دارد. در این نوشتار، علاوه بر معرفی دیوان نامبرده و دو نسخه خطی موجود از آن، که یکی متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی و دیگری متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی است، اشتباه کتاب فهرست دنا مبنی بر وجود نسخه دیگری برای این دیوان، تصحیح شده است. از ویژگی‌های دیوان او، استفاده شاعر از برخی لغات مهجور، تصحیح دیوان به وسیله خود شاعر به پیروی از قدما، وجود قطعه‌ای در دیوان به سه زبان ترکی، کردی و لکی، و ویژگی منحصر به فرد مثنوی داستانی سه‌ای - استفاده از پلی فونیک برای راوی داستان - است. ویژگی‌های عمومی دیوان او در نهایت بر بازگشتی بودن سبک شاعر مهر تأیید می‌زند.

واژه‌های کلیدی: محمد تقی خان شیرازی، دیوان سه‌ای، سبک بازگشت ادبی، پلی فونیک، اشعار چند زبانه، خویشکاری در شعر

¹ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور اصفهان masjedi.hossein@yahoo.com

² - کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی پیام‌نور اصفهان mahdiye.asadi1363@yahoo.com

مقدمه :

از جمله آثار دوره بازگشت، دیوان سها از محمدتقی‌خان شیرازی متخلص به سها است که وی بنابر نوشته ابتدای هر دو نسخه دیوان به خان سها ملقب بوده است. این شاعر که در شعر نیز «سها» تخلص میکرد، از شاعران دوره اول و بخشی از دوره دوم بازگشت بود و در اشعار خود از شاعرانی مثل سعدی، حافظ، انوری، فرخی و عمرخیا و غیره پیروی میکرد. از دیوان وی دو نسخه خطی (در کتابخانه‌های مجلس و آستان قدس) موجود است. در نوشتار زیر نسخه‌های دیوان او معرفی شده و ویژگیهای آن بیان گردیده است.

1. **محمدتقی‌خان شیرازی و احوال و دیوان او:** به دلیل مذکور نبودن نام او در اغلب تذکره‌های این دوره، هر جا که نامی از او برده شده، فقط از دیوان او بوده است. (نگ: فهرست کتابخانه مجلس، 247/3؛ فرهنگ سخنورانی، 278/1؛ اثر آفرینان، 212/3). از این شاعر و دیوان او در کتاب حدیقه الشعرا دیوان بیگی شیرازی، ذیل عنوان «سهای شیرازی» نام برده شده است. مؤلف در این کتاب بعد از ذکر نام و یادی از اصالت خاندان شاعر میگوید: «خودش از بدو حال، بعد از تحصیل کمال بالاجمال، خدمت شاهزاده حسنعلی میرزای شجاع السلطنه را اختیار کرده و به واسطه کفایت و خدمت، ترقی نموده و صاحب درجه و مقام و لقب خانی شد و همچنان در آن دولت معزز بود. بعد از تغییر وضع [مرگ فتحعلی شاه و به پایان رسیدن قدرت پسران وی و برکنار شدن همگی آنها به دستور محمدشاه] به نوکری پرداخت و به مقرری و مرسوم مختصری که داشت معاش کرد تا رحلت نمود» (دیوان بیگی شیرازی: 808 و 9/1) در ادامه، از زبان مصحح این کتاب عبدالحسین نوایی، بعد از آوردن تاریخ هزار و دویست و شصت (همانجا) برای مرگ سها، آمده است «بعد از کلمه شصت قدری سفید مانده، شاید مؤلف در رقم بعد از شصت تردید داشته» (همانجا). همچنین دیوان بیگی مینویسد «اشعارش با اینکه صاحب طبع خوب بوده و دیوان معتبر داشته، نظر به نداشتن اولاد ذکور معروف، به دست نمی‌آید و باید اشعارش از افواه، استماع شود.» (همانجا)

منبع دیگری که از شاعر نام برده مصطبه خراب هلاکوخان قاجار است که با آوردن دو بیت از او و بردن نامش او را از کدخدازادگان خفر شیراز می‌داند. (نگ: مصطبه خراب: 77)

تاریخ ولادت او در هیچ کتابی نیامده و تاریخ وفاتش نیز در پرده ابهام است. اما با توجه به تاریخ 1266 ق که در ابتدای نسخه آستان قدس رضوی به خط شاعر آمده است و شواهد و قراین موجود در این نسخه و همچنین طبق گفته نویسنده حدیقه الشعراء که در بالا ذکر شد، باید تا اواخر دهه شصت در قید حیات بوده باشد. حدس نویسنده کتاب دانشمندان و سخن‌سرایان فارس نیز بر زنده بودن او تا سال 1270 ق مهر تایید می‌زند. (نگ: مصطبه خراب: 985/5) در نتیجه، شاعر میتواند از شعرا دوره اول و قسمتی از دوره دوم بازگشت به حساب آید.

2. چند نکته در باب نسخ دیوان سها:

الف- در کتاب فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، نسخه دیگری برای این اثر نام برده شده است. نسخه کتابخانه ملی به شماره 20177، دیوان غزلیات، (درایتی، 1389: 204/5) با رؤیت تصویر نسخه و مقابله تک تک غزلهای آن با دو نسخه دیگر پیداست، این نسخه مربوط به شاعر دیگری با تخلص سها است. با یافتن قرائن متعدد و مقابله آن با کتاب برگزیده دیوان سه شاعر (طرب، عنقا و سها)، از جلال الدین همایی (نگ‌برگزیده دیوان سه شاعر اصفهانی: 68-919)، معلوم شد این نسخه مربوط به محیی الدین محمد سها، عموی مؤلف و پسر دوم همای شیرازی است که اغلب از او با نام سهای اصفهانی یاد میشود.

ب- در فهرستهای نسخ خطی مجلس (ذریعه) و دنا، مثنوی عاشق و معشوق به عنوان اثری جدا از محمد تقی‌خان شیرازی یاد شده و در هر دو، عبارت «ذیل دیوان آمده است»، مذکور است. (الذریعه: 215/19) و (فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران: 405/7). مثنوی نامبرده در دیوان او موجود است و جز دیوان اشعار اثر دیگری از این شاعر، به دست نمی‌آید.

ج- نسخه آستان قدس رضوی در فهرست دنا با عنوان نسخه شیخ علی حیدر نام برده شده است. (همان: 405/5) علت نامگذاری این است که فرد یاد شده، تعدادی رساله خطی در بیروت در تملک داشته که بعد به ایران انتقال یافته و در اثر تحولات کتابخانه‌ای، مدتی سرگردان مانده و سپس به کتابخانه آستان قدس رضوی انتقال یافته است. شماره این نسخه در مجموعه شیخ علی حیدر 1294 بوده و بعد با شماره 36426 در میان نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی فهرست و ثبت شده است.

3. معرفی نسخ دیوان سها:

1-3- نسخه مجلس شورای اسلامی:

این نسخه در کتابخانه نامبرده با شماره 1000 به ثبت رسیده است. نسخه در 124 برگ در قطع خشتی باریک با ابعاد 15×11 سانتیمتر، به طور متوسط هر صفحه 14 بیت، دارای جلد تیماجی گل و بوته دار و کاغذ نخودی فرنگی و خط نستعلیق متوسط است (فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی: 247). تاریخ در اول و آخر و نام کاتب ندارد. اما در صفحه اول آن اثر دو مهر دیده می‌شود که هر دو عنوان "محمد هادی ابن محمد ابراهیم" را داراست و بالای یکی از مهرها با خط شاعر (به قراین متعدد) نوشته شده، "ابلاغ شد" و آلا سند متقنی از نام کاتب در دست نیست. این نسخه به دلایل متعدد تقدّم دارد و هم زمان با ماتن (سها) کتابت شده است. بنا به نوشته نویسنده فهرست نسخ خطی مجلس شورای اسلامی، شاعر در آن تصرفاتی نموده است (همانجا) ایشان در اثنای توضیحاتش ذیل عنوان دیوان سها، از وجود دو یادداشت در طرف درون جلد که بعضی از مطالب آن پاک شده و دارای دو تاریخ به سال‌های

1267 و 1269 ق. است، سخن می‌گوید (همانجا) که متأسفانه امروز در دست نیست. در هر صورت برداشت او بعد از خواندن این یادداشتها این بوده است که این نسخه باید قبل از سال 1267 ق. نگارش یافته باشد. (همانجا) این نسخه در تصحیح میتواند نسخه‌ی اساس واقع گردد.

3-1-1. مندرجات نسخه:

قصاید شامل تحمیدیه، نعت حضرت رسول (ص) و بعضی ائمه طاهرین و اولیا و مراثی محرم است. همچنین منظومه در عوامل نحو عربی در همین قسمت واقع شده است که مجموعاً 12 قصیده و شامل 441 بیت است. به جز اینها مجموعاً 132 غزل و 1186 بیت در این قالب در دیوان وجود دارد. رباعیات نیز شامل 59 عدد و 118 بیت است. همچنین دو مثنوی عرفانی و در قالب قصه تمثیلی و در 796 بیت سروده است و نیز 22 قطعه و مجموعاً 245 بیت. در میان سروده‌ها دو قطعه و دو رباعی به طریق هزل به چشم می‌خورد. تعداد کل ابیات نسخه 2780 بیت می‌باشد.

3-1-2. دیگر مشخصات نسخه مجلس شورای اسلامی:

الف- همه‌ی عنوانها با شنگرف نوشته شده و ابیات با جوهر سیاه. عناوین با خط نسخ و ابیات با نستعلیق.

ب- ابیات، تصحیح شده و متن خط‌خوردگی دارد. بنابر قراین متعدد متن را خود شاعر بازخوانی و تصحیح کرده است و همچنین معنای برخی از لغات مهجور را نوشته است.

ج- بعضی از کلمات اعراب‌گذاری شده‌اند: مثل سُهی، پیمبر، جهان

3-2. مشخصات نسخه آستان قدس رضوی:

این نسخه به شماره 36426 محفوظ در این کتابخانه است. دارای 87 برگ و قطع خشتی با ابعاد 5/11×7/17 سانتی‌متر، هر صفحه 12 بیت دارای جلد تیماج ماشی و کاغذ نخودی فرنگی است که با دو دستخط، یکی کاتب به خط نستعلیق و دیگری ماتن (سه‌ها) به خط نستعلیق شکسته کتابت شده است. در صفحه اول آن تاریخی به سال 1266 ق از کاتب که بعداً آن را خود شاعر تغییر داده است دیده میشود و مهری ناخوانا ذیل آن وجود دارد. این نسخه که تقریباً در نیمه دوم، با دستخط ماتن نوشته شده، نسخه متأخر دیوان است و مانند نسخه دیگر به وسیله شاعر تصحیح شده است. از فحوای آخرین قطعه در آخرین صفحه این دیوان که تصویر آن در صفحه 11 این نوشتار آمده، معلوم است که بنابر فرمایش صاحب منصی کتابت شده و برای او فرستاده شده است.

3-2-1. مندرجات دیوان:

11 قصیده در 384 بیت، 129 غزل در 1139 بیت و 54 رباعی در 108 بیت، یک مخمس و 12 قطعه در 68 بیت دارد. تعداد ابیات در این نسخه 1169 بیت می‌باشد. یک قطعه و دو رباعی به طریق هزل دارد و فاقد مثنوی است. در بحث موضوع سروده‌ها، هرآنچه نگارنده در مورد نسخه دیگر آورده، با این نسخه مطابقت دارد.

2-2-3. دیگر مشخصات نسخه آستان قدس رضوی:

الف- فقط در صفحه اول عنوان دارد که شامل نام شاعر، شهرت او (خان سها) و عنوان تحمیدیه (فی التوحید) است که با شنگرف و خط نسخ نوشته شده است.

ب- گاهی ابیاتی تصحیح شده و گاهی کلمه‌ای بالای کلمه دیگر آورده شده است و متن خط خوردگی ندارد. معنای بعضی کلمات هم در زیر کلمه مورد نظر به خط شاعر نوشته شده است.

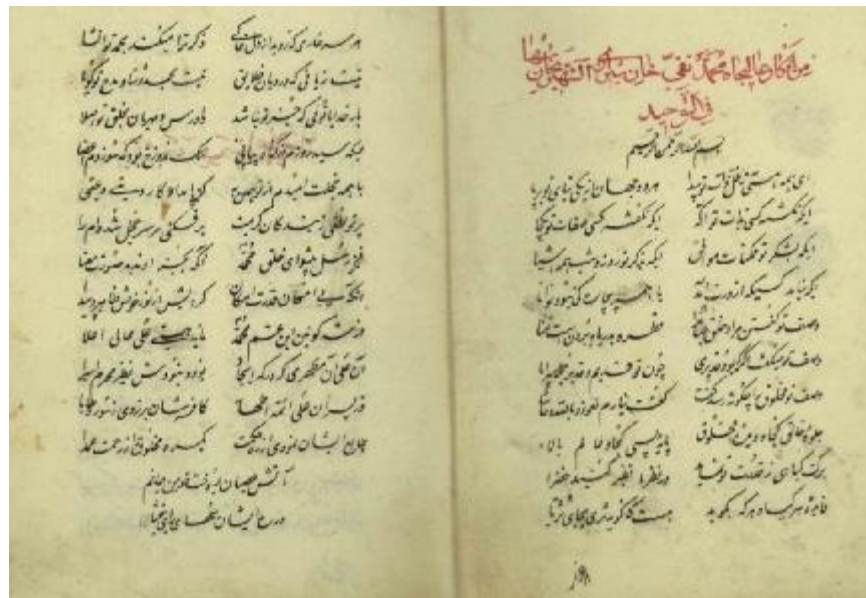
4. ویژگیهای مشترک دو نسخه:

الف- اغلاط املائی، اغلب مشترکند.

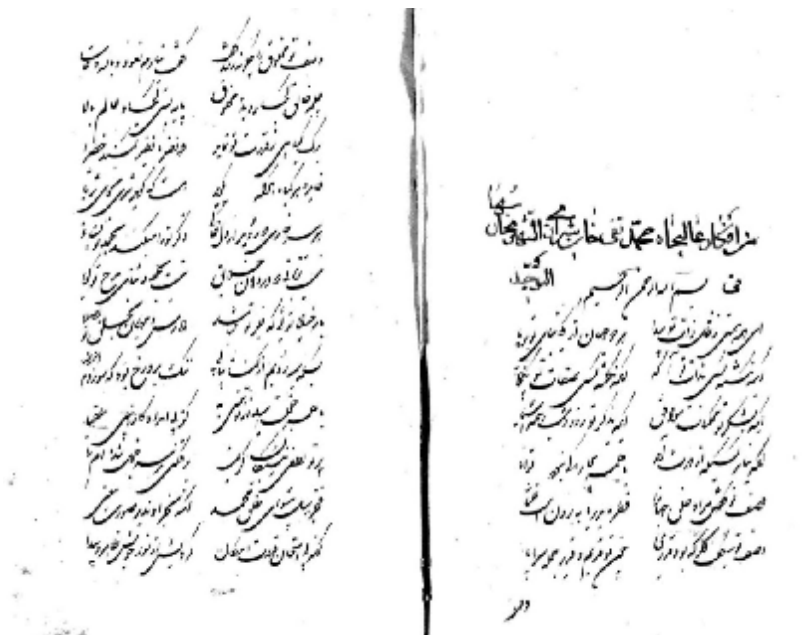
ب- هر دو تصحیح شده شاعر و نوشته شده تحت نظر خود اوست.

ج- خط نسخ استفاده شده برای نام شاعر و عنوان‌ها، در هر دو نسخه، یکی است و با شنگرف نگاشته شده است.

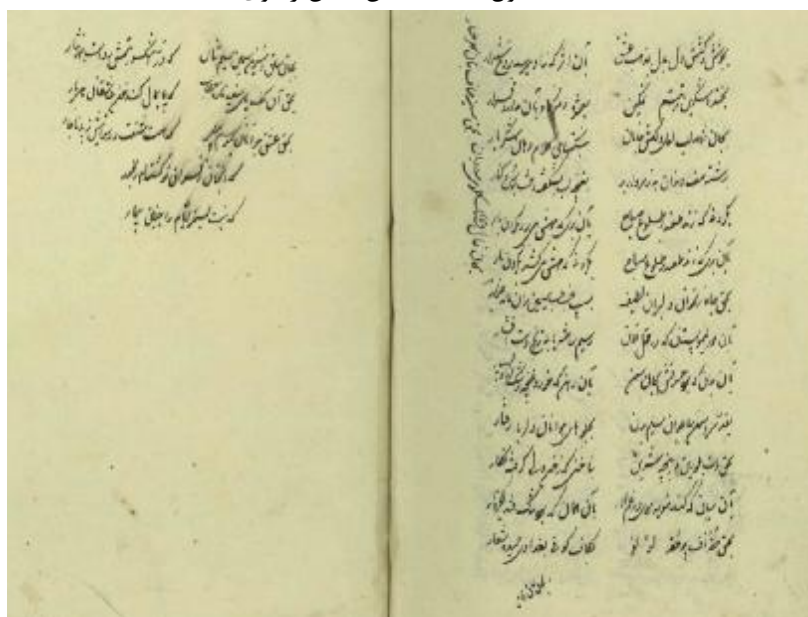
د- متن دیوان، اغلب بسیار مشابه است و می‌توان گفت اختلافات دو نسخه، زیاد نیست.

صفحه اول نسخه مجلس شورای اسلامی

صفحه اول نسخه آستان قدس رضوی

صفحه آخر نسخه مجلس شورای اسلامی

کفشی از سهند آفرین از این بیت
 که بود از زلف علی چون مرده در
 کفش جو سبزه دره با بار ناری
 خوشی را آنگه ز یاد برشته نگار
 به کس کس بر که در چو خورشید
 هر زمان نام که بر جان تو نگار
 کفشی از زلف برادر بی و غزل
 که با چشم برادر تو نگار

آصف از کعبه در کعبه
 بر در خشم چو خشم ز بهار جوان
 بر سر با خاتم قرآن گفتند
 عجز که در دولت در کعبه جوان
 کعبه گفتی در بیخ تو آه خشم
 بر آن کعبه برادر تو که با کعبه جوان

فضل کی است تمام هم بر آن
 که است غمزه بر رخ حال کعبه
 رفته اند از آن کعبه در
 کعبه در آن کعبه کعبه
 از آن که در آن کعبه در
 کعبه در آن کعبه در

بار کعبه است که نشان آستان
 کعبه در کعبه کعبه کعبه

برکت از زلف بر زلف
 هرگاه آفتاب زده بود
 که با کعبه در آن کعبه
 که از کعبه کعبه کعبه
 بود در کعبه در کعبه
 که از کعبه کعبه کعبه
 فلام بعزت ز خاک در تو
 چرا هر که ز آب آه در آن
 در این کعبه در کعبه کعبه
 چراغ با این بر افکار بسز
 باشد بر این کعبه کعبه
 باشد در آن کعبه کعبه
 کعبه کعبه کعبه کعبه
 کعبه کعبه کعبه کعبه
 کعبه کعبه کعبه کعبه

صفحه آخر نسخه آستان قدس رضوی

5- محتوای متن نسخ:

الف - قصاید: جز در یک مورد که منظومه‌ای در قالب مثنوی در عوامل نحو عربی است و در عنوان آن، به غلط قصیده نام گرفته، بقیه در نعت و منقبت ائمه اطهار علیهم‌السلام، به ویژه امیرالمؤمنین (ع) است و به تقلید از فرخی و انوری سروده شده است. شاعر با تحمیدیه شروع میکند و سپس حضرت رسول (ص) را نعت کرده و بعد از آن به مدح امیرالمؤمنین (ع) میپردازد. در میان ابیات قصیده‌های سها، دو بیت زیر به عنوان نمونه، جهت نشان دادن اوج اعتقادش به امیرالمؤمنین (ع) آورده میشود:

ای که خلقت، از تو نازد بر وجود خویشتن
 ای که ایزد از تو سزاد، قدرت خود پایدار
 ای که هستی از وجودت تا ابد دارد قوام
 ای که یزدان از حصولت داده قدرت را قرار
 (سهای شیرازی، بی‌تا: 15)

همچنین در میان قصاید او، نعت حضرت عباس(ع)، حضرت علی اکبر(ع)، توصیف و تصویر خیمه‌گاه و حجله‌گاه حضرت قاسم(ع) دیده می‌شود که فحوای متن می‌رساند که او سفری به کربلا داشته و احیاناً قصیده‌های یاد شده را بعد از رؤیت مکانهای مذهبی این شهر سروده است.

ب - غزلیات: بیشترین قالب شعری مورد استفاده شاعر، غزل است. وی از تمام حروف الفبا، برای قافیه سود برده و به دلیل التزام مجبور شده از کلمات مهجور استفاده کند و سپس در حاشیه در اغلب موارد، معنای اینگونه کلمات را نوشته است. به نظر می‌رسد - طبق عنوانی که شاعر برای یکی از قطعه‌ها کرده که "به جهت طلب کتاب برهان و انوری گفته شد" - شاعر خود را در مضایقی مانند استفاده از برهان قاطع برای کلمات مهجور، انداخته است. بنا بر رسم معهود سبک بازگشت، سهای شیرازی در مضمون، وزن و اسلوب غزل، از سعدی و حافظ پیروی نموده است و در بیتی، سعدی را استاد خود نامیده است:

شاهد این ماجرا، شعری از استاد ماست کش ز ره افتخار کرده سها، میل وام؛
گوش دلم، بر در است تا که چه آید، خبر چشم امیدم به راه، تا که بیارد پیام
(همان: 102)

همچنین در بیتی، به تعریض، فراوانی مدح را به خاقانی نسبت داده و از شبیه او بودن، احساس ننگ دارد:

گرچه خاقانی نیم اما ز مداحی تو ننگم آید خلق گویندم که خاقانی رسید
(همان: 67)

غزل‌های مدحی نیز در دیوان او وجود دارد که در آنها مصرع‌های مواضعی از ابیات آخر برای اضافه و مدح خالی مانده است. بعضی از آنها بعداً با خط خود شاعر پر شده و نام شخص مورد نظر آورده شده است. و این نکته‌ای است که در بررسی‌های جامعه‌شناسی ادبیات حائز اهمیت است. دیگر آنکه خان سها، بخشی از دیوان خود را - یعنی همه نسخه آستان قدس را - برای صاحب‌منصبی اتحاف کرده است.

ج - رباعیات: مطالب مختلفی را در بر می‌گیرد از نعت حضرت علی(ع)، ذکر مصایب کربلا که چیزی شبیه مرثیه است، تا رباعیهای مدحی و سفارشی و وصف می و میخانه. در میان رباعی‌های او دو رباعی مهزول سروده که در باب خلیفه دوم است و رباعی که از مخاطب خواسته آن را بر روی سنگ مزارش بنویسد. (رک: ص 15 همین متن، قسمت ذ) بسیاری از رباعیات شاعر، یادآور رباعیات ختام است.

د - مخمس: دیوان تنها یک مخمس دارد و در انتهای بخش رباعیات آمده است. مصرع پنجم مخمس سها - دور فلک درنگ ندارد، شتاب کن - از مصاریع غزل سروده حافظ است.

ذ - مثنوی: مسمی به عاشق و معشوق است. داستانی، تعلیمی، تمثیلی و عرفانی است؛ و نگاه ویژه دینی به مسأله عشق دارد.

ر- **مقطعات:** در این بخش پراکندگی موضوعی، فراوانی بیشتری دارد و با رثای امیر المؤمنین (ع) شروع میشود و با قطعه‌ای عاشقانه به پایان میرسد. در میان این قطعه‌ها در نسخه آستان قدس رضوی کمتر است، تعدادی، نشان از فقر شدید او در زندگی دارد که طبق آنچه در مورد فقر او در کتاب حدیقه الشعراء آمده بود، باید آن را در اواخر عمر خود سروده باشد. دو قطعه مهزول و قطعه‌ای دیگر خطاب به شخصی به نام آصف دارد که از پذیرفته نشدن در درگاه او حکایت میکند. خان سها، در سروده‌هایش، از خود و منصبش حرفی نزده اما قطعه‌ای که به سفارش رضا قلی میرزا، نایب الایاله سروده، قطعه‌ای با نام "خدمت سرکار فرمانفرما عرض شد" و قطعه "در شهر بابک از قبل آدمهای متفرقه نواب شاهزاده، هلاکوخان، گفته شد."؛ بر ارتباط او با دربار محلی قاجاریه، تا قبل از زمان محمدشاه، مهر تأیید میزند.

6. ویژگیهای دیوان:

1-6- دیوان سها اثر باقیمانده از دوران فتحعلیشاهی:

در سال 1250ق با فوت فتحعلیشاه، آتش زیر خاکستر مدعیان سلطنت و شاهزادگان گوناگون شعله کشید و عموم آنها از اطراف سر برآوردند و برخی به خیال تخت و تاج تهران افتادند. مدعیانی مانند حسینعلی میرزای فرمانفرما و شجاع‌السلطنه برادر او. معتمدالدوله گرجی با محمدشاه همراه و از طرف او مأمور سرکوبی شورش و تسخیر فارس شد. نسخ التواریخ درباره ریزنی دو برادر، در باره حمله احتمالی معتمدالدوله مینویسد: «شجاع‌السلطنه با برادر گفت: صواب آن است که چون بامداد معتمدالدوله بدینجا حاضر شود و با ما سر سخن باز کند، به کیفر این زشتی که به روی ما آورده، او را با یک ضرب تیغ، دونیم کنم و چون از میان ما برخیزد و سپاهش بی‌سالار ماند، با معدودی بر لشکرش بتازم و جمله را پراکنده سازم ... فرمانفرما فرمود: این ننگ رأیی است ... قبل از اشارت من بر اینکار جسارت مکن.» (نسخ التواریخ: 230/2) برخی بر آنند که وقتی معتمدالدوله به حدود قمشه - شهرضای فعلی - رسید، فرمانفرما برادر خود شجاع‌السلطنه را با ده‌هزار سوار و پنج‌هزار تفنگچی و چند عراده توپ به مقابله آنها فرستاد اما شکست خورد و برگشت. در آخر در روز 25 ذی‌قعدة 1250 معتمدالدوله وارد شیراز شد. شاهزادگان شیراز چون شکست خود را حتمی میدیدند در ارگ نارنج قلعه متحصن شدند وقتی معتمدالدوله به ارگ آمد قصد جان او را کردند اما بی‌توفیق ماندند (نگ: مذهب بهار، تصحیح حسین مسجدی: 46) سرانجام هردو برادر اسیر شدند و شجاع‌السلطنه بعد از ورود به تهران در ده کنارگرد (چهار کیلومتری جنوب تهران) بر حسب امر محمد شاه توسط محمد باقرخان قاجار دولو بیگلربیگی از هردو چشم کور گردید. (نگ: شرح حال رجال ایران، 1 / 87-367). همان‌طور که گفته شد، سهای شیرازی از خدمت به حسنعلی میرزای شجاع‌السلطنه به مقام خانی رسیده و به برکت این خدمت، عزیز و مکرم شده بود. در دیوان او موارد فراوان سروده‌های مدحی برای سردمداران و متعینان قاجاری به چشم می‌خورد. پس یقیناً باید دوران حکومت محمدشاهی دوران خواری و ذلالت او باشد، همان‌طور که

در دیوان او سروده‌هایی در قالب قطعه در اواخر دیوان در شکایت از گرسنگی و همچنین رانده شدن از دربار به چشم می‌آید. با توجه به این مطلب و تعداد محدود اسناد تاریخی مربوط به آن دوره، این دیوان میتواند حلقه‌هایی از حلقات مفقوده تاریخ دوران فتحعلیشاهی را به دست دهد.

2-6- **رجال و صاحب منصبان مدح شده در این دیوان:** فتحعلیشاه قاجار، حسنعلی میرزای شجاع السلطنه، حسینعلی میرزا فرمانفرما، رضا قلی میرزا، عضدالدوله (احمد میرزای مچول میرزا)، آصف (الله یارخان قاجار دولو) فرهاد میرزا، هلاکوخان (احمد قاجار)، تیمور میرزا (پسر پنجم حسینعلی میرزا فرمانفرما)، بهرام میرزا (پسر دوم عباس میرزا نایب‌السلطنه)

3-6- **استفاده از لغات مهجور:** شاعر از لغات مهجور و گاه دساتیری، به خصوص در بخش غزلیات در هنگام ایجاد قافیه بر اساس حروف، بهره برده است. لغاتی مثل: اجاج، املاق، بیض، پیناس، خمینه، شمند، غریض، نحاس، خُباس، باس، و غیره

4-6- **نسخ دیوان، نسخ نگارش یافته در زمان حیات شاعر و با تصحیح خود او:**

بنابر آنچه که گفته شد شاعر تا حدود سال 1270 ق در قید حیات بوده است. تاریخ ذکر شده در نسخه رضوی 1266 ق است. طبق شواهد و قراین نسخه دیگر هم در حدود همین سالها کتابت شده است. در نسخه مجلس گهگاه با خط شکسته نستعلیق، تصرفاتی در حواشی دیوان به چشم می‌خورد. گاهی ابیاتی اضافه شده و یا کلمه یا مصراعی خط خورده و صورت جدیدی نوشته شده است و به اصطلاح امروز، ویراستاری شده است. این دستخط با خط نیمی از نسخه آستان قدس رضوی یکسان به نظر میرسد و در آنجا هم البته بسیار کمتر از نسخه مجلس تصحیحاتی دیده میشود. دلایلی که اثبات میکند این دستخط که برای تصحیح و تعدیل ابیات، به کار برده شده است، میتواند خط خود ماتن باشد، عبارت است از:

الف- در خط‌خوردگیها و تغییرات داده شده در نسخه مجلس، کلمه یا عبارت جایگزین شده، اغلب انسجام بیشتری به ابیات بخشیده و گاهی از ضعف تألیفها کاسته است و این نوع اصلاحات را در تصرف تدریجی قدما در شعر خودشان، از جمله در شعر حافظ میتوان دید. و اینک چند نمونه:

گل‌رخا، غنچه لبا، سروقداء، از چه سبب

نیست در گلشن تو، جز اثر خار مرا؟

روی مصرع دوم خط زده شده و نوشته است:

نیست از گلشن حسنت، به جز از خار مرا (دیوان سهای شیرازی، بی تا: 40)

تو را ز صحبت پیر و جوان چه حاصل عمر؟
دمی نگاه جوانان و ماه و سالت بس
به جای مصرع دوم نوشته شده:
نگار چارده و بااده دوسالت، بس (همان: 89)

ز دست حادثه تا کی کشم جفا و ستم؟
بیار ساقی و پر کن مرا ز غصه ایاغ
روی مصرع دوم خط زده شده و نوشته است:

به دفع غصه بیا ساقیا بیار ایاغ (همان: 96)

ب- تغییرات داده شده در دیوان که توضیح داده شد، همگی در نسخه آستان قدس اعمال گردیده، چه در نیمه اول که خط متفاوت است و چه در نیمه دوم دیوان که خطی منطبق بر خط اصلاح کننده دارد. وضع در مورد ابیات اضافه شده هم اغلب همین گونه است.

ج- در هر دو نسخه، بیشتر در قسمت غزلیات که رعایت همقافیه بودن حروف هجا باعث به کار بردن کلمات قدیمی و مهجور شده است، با همین خط، معانی بعضی کلمات نوشته شده است.

د- در هر دو نسخه، بعضی از مصرعها و ابیاتی که کاتب آنها را خالی گذاشته است، در نسخه مجلس با خط نستعلیق و در نسخه آستان قدس با شکسته نستعلیق، به قلم همین متصرف، نوشته شده است.

ذ- در هر دو نسخه، رباعی که در تذکره حدیقه الشعراء از آن به عنوان شعری که از افواه مردم شنیده می‌شود (دیوان بیگی شیرازی: 2/808) یاد شده، وجود دارد:

روزی که، سها خدا، گل خلق سرشت
با یاد علی بنای ایجاد، بهشت
بر جمله ممکنات حـــــــــــــــــبّ او را
سر دفتر اعمال پسندیده نوشت
در نسخه مجلس با همان خط، این رباعی را نوشته و در بالای آن آورده است:
« بر سنگ مزارم نویسند، ان شاء الله تعالی.»

و دیگر قصیده فخمی است که در منقبت حضرت امیرالمؤمنین (ع) در روز عید غدیر نوشته شده است و شاعر در آن مدّعی است، خوابی دیده و سید و الامقامی، از او خواسته که این قصیده را بگوید. این قصیده از قصاید شورانگیز اوست که علیرغم بقیّه سروده‌هایش تخلص خود، سها را دوبار در آن آورده است. بدیهی است با توجه به این

مسأله و نیز بیان و سبک او در قصیده‌گویی، نمی‌تواند نوشته کس دیگری به جز ماتن باشد.

ر- در سرتاسر ابیات نسخه مجلس، کلماتی که کاتب آنها را سهواً انداخته است با همین خط اضافه شده تا حدی که این امر، دقت در این نسخه را نسبت به نسخه دیگر به میزان زیادی بالا برده است.

ز- در مواردی که کاتب، سهواً ابیات را جابجا نوشته است، همین خط، حروف "م" و "خ" را که احتمالاً نشاندهنده "مقدم" و "مؤخر" است در بالای ابیات نوشته است.

س- مصرعهایی که خالی مانده است به جز موارد اندک در هر دو نسخه یکی است. به ظاهر خود شاعر فرصت پرکردن آنها را نیافته است. درحالی که اگر این تصرفات از شخص دیگری به جز ماتن بود، نباید مصرعی خالی میماند و یا این خالی‌بودنها تا این حد انطباق در هر دو نسخه نداشت.

ش- در ابتدای نسخه آستان قدس رضوی، نوشته زیر آمده است:

« قدری از اشعار حقیر است، نوشته شده است در این جلد، تا آنکه ان شاء الله بعد،

باقی را از قصاید و غیره بنویسم، بفرستم.»

با دقت در این متن، پیداست «حقیر است» و «بفرستم»، با همان خط تصرف نوشته شده است. گویی کلماتی پاک شده و «حقیر است» به جای آن نوشته شده و کلمه «بفرستم» به متن اضافه گردیده شده است. چون این نوشته با خط کاتب نوشته شده، به نظر میرسد که کاتب آن را نوشته (البته تا نیمه نسخه) و تاریخ زده است. سپس تصرف که همان ماتن باشد وقتی تصمیم به اهدای دیوان خود گرفته، متن را تغییر داده و برای شخص مورد نظرش فرستاده است.

به هر رو این نوع تغییرات، که به مرور زمان با تجدید نظر خود شاعر صورت می‌پذیرد، برای بحثهای نقد ادبی ارزشمند است و از قدیم الایام مورد توجه بوده است. صاحب المعجم قرن‌ها پیش به شاعران توصیه می‌کند که « چون ابیات، بسیار شد و معانی تمام گشت، جمله را مره آخری، از سر اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آن، مبالغت نماید و میان ابیات تلفیق کند و هر یک را به موضوع خویش باز برد» (شمس قیس رازی: 447). دیوان سها نشان میدهد که او به تقریب تمام این توصیه‌ها را عمل کرده است.

انوری، عطّار، نظامی، حافظ و سروش اصفهانی از سرایندگانی هستند که شواهدی از این نوع خویشکاری در شعر خود را برای ما به جای گذارده‌اند.

5-6. در میان سروده‌های سه‌ای در بخش مثنویها، قصه‌ای تمثیلی وجود دارد که با وجودی که از زمره مضامین تکراری قدیم است؛ از مایه‌های داستانهای پست‌مدرن امروزی، مثل زاویه دید چند وجهی راوی (پلی فونیک) بهره‌مند است. شاعر داستان خود را با راوی دانای کل سوم شخص - به روال رایج داستانسرایی آن زمان - شروع کرده و چندی بعد آن را به راوی اول شخص تغییر میدهد؛ سپس در ابیات انتهایی، زاویه دید راوی را به سوم شخص برمیگرداند. همچنین از نمونه‌های ساختارشکنی روایی او حضور خود شاعر با تخلص سه‌ای در داستان است که یکی از شخصیت‌های اصلی قصه به شمار می‌رود. به دلیل اهمیت و ویژگیهای بارز و منحصر به فرد این قصه بحث در این مورد، به مجال دیگری سپرده میشود.

6-6. در میان مقطعات دیوان سه‌ای قطعه‌ای با عنوان "در شهر بابک از قیل آدمهای متفرقه نواب شهزاده هلاکو خان گفته شد" به چشم می‌خورد که به گفته خود شاعر به گویشهای ترکی، کردی، لکی و فارسی سروده شده است. ابیات فارسی این قطعه که مشمول درخواستهای شاعر از شاهزاده است؛ یادآور گویش خاصی نیست اما شاعر در آن، گاه از کلمات عامیانه استفاده نموده است. این نوع شعر تفتنی در ادبیات مسبوق به سابقه است. در قصیده‌ای منسوب به سعدی انواع گویشهای روزگار شاعر را در اطراف شیراز، میتوان دید. (فیروزبخش: 5 و 444) و همچنین در هوسنامه قطبی از نیقی بی‌تی از شمس‌الدین محمدابن ناصرالدین عمر شیرازی شاعر قرن هشتم هجری به گویش شیرازی آمده است. (همو: 319) اینگونه سروده‌ها ارزش گویش‌شناسی و فولکلوریک نیز دارد. همچنین مولانا جلال‌الدین در برخی از اشعار کلیات شمس‌نشان داده که چهارزبانه است و فارسی، عربی، ترکی و یونانی را در ملمعاتی به کار برده است. در این سروده دو بیت لکی، شش بیت کردی و دو بیت ترکی آمده است که اندک اختلافات آوایی و معنایی با گویش امروز دارد. سه‌ای در این سروده درددل افراد درخواست‌کننده را به زبان هریک برای هلاکو خان سروده و در آخر درخواستهای خود را نیز بیان کرده است.

نتیجه‌گیری:

- 1- دیوان سه‌ای، یادگاری تاریخی از دوران فتحعلیشاهی است و اثری با ذکر نام بعضی صاحب‌منصبان آن دوره و سروده‌های مدحی. در این صورت از ارزش تاریخی خالی نیست.
- 2- از دیوان محمدتقی‌خان سه‌ای شیرازی، دو نسخه موجود است (نسخه مجلس شورای اسلامی و آستان قدس رضوی). نسخه سوم ذکر شده در فهرست دنا، از آثار محیی‌الدین محمد سه‌ای عمومی استاد جلال‌الدین همایی است، نه سه‌ای شیرازی.
- 3- نسخه آستان قدس رضوی به شماره 36426، در فهرست دنا با عنوان شیخ‌علی‌حیدر و شماره 1294 که شماره مندرج در مجموعه بیروت بوده، نامبرده شده است.
- 4- لغات مهجور و گاه دساتیری، در آن توان یافت.

- 5- شاعر شخصاً هر دو نسخه از دیوانش را ویراستاری نموده است و نمونه‌های اصل و تغییر یافته در دیوان او مشاهده میشود.
- 6- مثنویهای تمثیلی دیوان سه‌ها که نمونه تلاش برای شکستن ساختار تکراری قصه به وسیله استفاده از پلی فونیک در صدای راوی است؛ از ویژگیهای خاص این دیوان است که امروزه در داستانهای پست مدرن دیده می‌شود.
- 7- شاعر مبنی بر درخواست آدمهای هلاکو خان قاجار، قطعه‌ای به گویشهای ترکی، کردی و لکی سروده و با اضافه کردن درخواستهای خود به زبان فارسی، آن را برای شاهزاده فرستاده است.
- 8- ویژگیهای دیوان سه‌ها بر بازگشتی بودن سبک او مهر تأیید می‌زند. ویژگیهایی مثل وجود قطعه " طلب کتاب برهان و انوری " در دیوان، استفاده از وزن و مضمون رایج قدما، خویشکاری در شعر، شعر چند گویشی، سروده‌های مدحی و غیره.

فهرست منابع:

1. اثر آفرینان (زندگی‌نامه نام‌آوران فرهنگی ایران از آغاز تا سال 1300ش). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 3ج. محدث‌زاده، حسین - حجت‌الله عباسی (1378)
2. برگزیده دیوان سه شاعر اصفهان از خاندان همای شیرازی. تهران: فروغی، 2ج. همایی، جلال‌الدین (1343)
3. حدیقه الشعراء. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: زرین، 3ج. دیوان بیگی شیرازی، سید احمد (1366)
4. دانشمندان و سخن‌سرایان فارس. تهران: خیتام، 5ج. رکن‌زاده آدمیت، محمد حسین (1340)
5. الذریعه الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء، 26ج. سوم. آقا بزرگ تهرانی، محمد حسن (1403)
6. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، 14. تهران: زوار، 6ج. بامداد، مهدی (1347)
7. فرهنگ سخنوران، تبریز: بی‌جا. خیتام‌پور، عبدالرسول (1340)
8. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. اصلاح و تکمیل عبدالحسین حائری. تهران: مجلس شورای ملی، 3ج. دوم. ابن یوسف شیرازی (ضیاءالدین حدائق) (1353)
9. فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 12ج. درایتی، مصطفی (1389)
10. مصطبه خراب. تصحیح عبدالرسول خیتام‌پور. تبریز: کتاب آذربایجان. قاجار، احمد (هلاکو خان) (1344)

11. ناسخ التواریخ (سلاطین قاجاریه). تصحیح و حواشی محمدباقر بهبودی. تهران: اسلامیّه. 2. ج. سپهر، محمدتقی لسان‌الملک (1352) نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. ش 1000. (بی تا). سه‌ای شیرازی، محمدتقی‌خان دیوان سه‌ای.
12. نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. ش 36426. (1266).
13. نسخه خطی کتابخانه ملی ایران. ش 20177. (بی تا). محیی‌الدین محمد دیوان غزلیات سه‌ای.